

ПОНЯТТЯ ТА ПРИЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВИ В КОНЦЕПЦІ ПРАВОСВІДОМОСТІ І. О. ІЛЬІНА

На сучасному етапі розвитку наша держава частіше характеризується як перехідна від однієї форми організації державної влади до іншої. Як правило, у літературі відзначається перехід від тоталітаризму до демократії й у цьому зв'язку розглядається питання про державний режим в Україні. Незважаючи на те, що очевидна і зрозуміла необоротність подолання наслідків тоталітарного режиму, немає однозначної відповіді, який характер державного режиму найбільш прийнятний для нашої країни. Залишаються дуже проблематичними обриси життя в нашій державі в доступному для огляду майбутньому, того, як буде організована державна і політична влада, який вигляд буде мати правова система. У цьому зв'язку з'ясовна потреба в осмисленні власного минулого, щоб на цій основі продумати контури правової і державної системи, які б задовольнили вимогам розумності й ефективності [1].

І. О. Ільїн, який вивчав ці питання ще в першій половині ХХ ст., дивно актуальний і сьогодні. Його розуміння держави, державної влади, співвідношення церкви і держави, монархії і республіки, федеративного й унітарного державного устрою, демократії і тоталітаризму розкривають нам багато чого з того, що повинно бути, за термінологією І. О. Ільїна, відродженою державою, її формою і призначенням.

В юридичній літературі поняття держави, виходячи з її природи й ознак, визначається по-різному. Держава — це союз, об'єднання людей для забезпечення їх добробуту, захисту, де право є основою такого союзу [2]; апарат, особлива організація людей для керування такими ж людьми; інструмент-машина для досягнення справедливості; дійсність людських ідей, живий організм, що розвивається; знаряддя пануючого класу; визначена колективістська організація, що охоплює публічно-владні стосунки й інститути [3]. Державу визначають у зв'язку з її різними розуміннями. Держава в субстанціональному розумінні визначається як організоване населення, що живе на визначеній території, в атрибутивному — офіційний устрій суспільства, а в інституціональному — апарат публічного управління, адміністративний «правлячий механізм» [4]. В даний час поширено визначення держави як універсальної політичної організації, що діє на основі адміністративно-територіального розподілу і громадянства, використовує спеціалізований апарат для здійснення управління, арбітрування і легалізованого примусу [5].

І. О. Ільїн у своєму визначенні держави також затверджує, що вона є союзом людей, що організований на засадах права, об'єднаний пануванням над єдиною територією і підпорядкуванням єдиній владі. Основами держави є: народ, територія і влада [6]. Але це визначення поняття «держави», виходячи з ідей Ільїна, не є повним, тому що в ньому не виражена жива основа держави.

Тому з урахуванням духовної сутності «держава є не що інше, як *батьківщина, оформлена й об'єднана публічним правом, чи інакше: безліч людей, пов'язаних спільністю духовної долі, що зжилися в єдність на ґрунті духовної культури і правосвідомості*» [7, 234].

У цьому визначенні держави закладена як підстава центральна категорія всієї політико-правової концепції І. О. Ільїна — правосвідомість, що ще раз підкреслює його визначальну роль не тільки у формуванні душевно-духовної сутності права, але і держави. Як вірно відмітив один з дослідників, за І. О. Ільїним, буття держави має не тільки матеріально-тілесний характер, але і душевно-духовний [8]. «Держава будується насамперед народною “душею”, точніше — її *духовними силами, а саме її правосвідомістю, її волею до єднання, її почуттям власного достоїнства, її довірою до влади і до армії, її здатністю чесно трудитися і нести жертви*». Для досягнення такого порядку в державі досить згадати вітчизняну історію: реформи Петра Великого, Олександра II, реформи останнього царювання (розквіт освіти, введення Державної Думи, аграрна реформа Столипіна). Все це складає державну традицію: дотримувати «священні основи життя» і звільняти «творчі сили народу»; не розхитувати форму держави, а утягувати народ у її життя; поєднувати націоналізм зі справедливістю; «вести життя до соціальності», але не до соціалізму і тоталітарності [9].

В унікальній роботі, присвяченій Проекту Основного Закону Російської імперії, І. О. Ільїн затверджував державу, що за духом своїм повинна бути християнською і національною, покликаною до збереження і здійснення закону правди в житті народу. Держава — правова єдність, священна, історично спадкоємна, владна і діюча. Вона спочиває на братерському єднанні людей, на їхній вірності Богу, батьківщині, державній владі і закону. Держава тим міцніша, чим більше вона наближається за духом до *братерської корпорації*, що означає самоврядування, участь громадянина, що обслуговується, в обслуговуючій владі; а за формою — до *установи*, що означає опіку, де громадянин, що обслуговується, не бере участь у владному веденні справи. Тобто завдання правильної організації державної *влади* полягає в тому, щоб знайти найкращу для даного історичного етапу комбінацію з «солідарного самоврядування і пануючої опіки» [10].

Участь і співучасть громадянина в будівництві держави дорогоцінна, життєво необхідна. Але ця участь не повинна коливати і розкладати єдність, авторитет і силу влади. Держава завжди залишиться установою і ніколи не перетвориться в корпорацію; але вона повинна *наситити форми установи духом корпорації*. Громадянин повинен бути присутнім своєю лояльною волею і своїм поважачим визнанням у всіх справах своєї держави, але не за допомогою формального голосування і не під його умовою. Держава — організм братерського служіння, єднання віри, честі і жертвовності, така її історико-політична основа [11]. Держава, як і право, «тримається зовсім не насильством, а *правовим авторитетом, живою правосвідомістю* громадян, їх добровільною лояльністю» [12].

Між тим визначення держави як організму — це ще одна характерна риса державної концепції І. О. Ільїна. Існує думка, що органічна теорія визначення

держави, що виходила з аналогії з людським організмом, майже цілком належить минулому [13]. Однак при розгляді органічної теорії розуміння держави у І. О. Ільїна вона з'являється під зовсім іншим кутом зору. «Тканина державного буття» у його теорії *складається з органічного життя всіх його громадян*. Держава не знаходиться десь поза кожним її громадянином, вона живе в кожному з громадян, тому що кожний є живою людською особистістю, її частиною чи органом. Однак не слід цілком ототожнювати державну справу з особистими інтересами. Справа держави починається там, де *«живе загальне, тобто таке, що всім важливе й усіх поєднує; що чи відразу в усіх буде, чи чого відразу в усіх не буде; і якщо — не буде, то все розвалиться, скасується і розсиплеться, як пісок»* [14]. Таким чином, суть побудови І. О. Ільїна в тому, щоб держава і громадяни органічно співіснували. Держава повинна враховувати інтереси своїх громадян, а громадяни пам'ятати про загальну державну справу.

Один з теоретиків, досліджуючи державу в її ціннісному вимірі, приводить як приклад позицію І. О. Ільїна як стовідсотково вірну й актуальну. Цілком приймається твердження, що держава — це не абстрагованість, держава знаходиться не «там десь» поза нами, воно живе в нас, у вигляді нас самих, тому що ми є її «частини», «члени» чи «органи» [15].

Інший дослідник ідей І. О. Ільїна зауважує, що завдання і функції держави, які він визначає, виходять далеко за рамки захисту інтересів соціально-політичних груп, що знаходяться у владі, і носять загальний характер стосовно всіх громадян даної держави, що у свою чергу і здійснюють істинне управління нею. «Держава існує не тільки *заради* громадян і *для* них, але *через* громадян і *в* них» [16]. Здається, що поки переконаність і впевненість громадян у своїй чільній ролі в державі не буде досягнута, потрібно виховувати в людях здорову правосвідомість, обґрунтовану для нас І. О. Ільїним.

Більш п'ятдесяти років тому І. О. Ільїн проголосив, що «необхідно духовне відродження і відновлення». При цьому головним завданням він вважав моральну сторону відновлення, ніяка зовнішня реформа не врятує нас *сама по собі* незалежно від *внутрішньої, духовної зміни людини*. «...Неможливо, щоб погані люди зі злого волею обновили й удосконалили громадське життя. Жадібний уживе всі засоби, продажний усе продасть, людина, в якій Бога немає, перетворить усе життя в таємний і явний злочин» [17].

І. О. Ільїн вважає, що автономною правосвідомістю, тобто правосвідомістю окремих громадян, їх вільним співчуттям, їх самодисципліною, їх любов'ю, їх вірою, їх жертівністю, їх самодіяльністю будується держава. «Майбутня держава уявляється нам як форма порядку і життя, що не просто авторитетно продиктована, але *прийнята живою правосвідомістю можливо більшого числа громадян*.

Вища мета держави аж ніяк не в тому, щоб тримати своїх громадян у трепетній покірності, придушувати приватну ініціативу і завойовувати землі інших народів, але в тому щоб організувати і захищати батьківщину на основі права і справедливості, виходячи зі шляхетної глибини здорової правосвідомості» [18].

І. О. Ільїн підкреслював, що держава зовсім не є «система зовнішнього порядку», що здійснюється через зовнішні вчинки людей. Вона зовсім не зводиться до того, що «хтось написав», «підписав», «наказав»; що «маси народу зібралися на вулиці». Таким чином, *зовнішні прояви політичного життя зовсім не складають саме* політичне життя; зовнішній примус, міри придушення і розправи, до яких державна влада буває змушена прибїгати, зовсім не визначають *сутність держави* [7, 234–235]. Думку про те, що сутність держави виражається тільки в зовнішніх проявах, Ільїн відносив до шкідливого непорозуміння, розповсюдженого короткозорими і поверхневими людьми.

Насправді ж держава твориться *внутрішньо, душевно і духовно*; і державне життя тільки відображується в зовнішніх вчинках людей, а відбувається і протікає в їхній душі: її знаряддям, чи органом є *людська правосвідомість*.

Держава не буде, на думку Ільїна, мати авторитет і виправдовувати своє існування при відсутності в ній вищої мети. Для цього державі дається *влада й авторитет: для цього їй дається можливість виховання і відбору* кращих людей; для цього вона створює *армію і флот*. Цій меті держава і покликана служити, а служити їй вона може тільки через віддану і вірну правосвідомість своїх громадян.

Чим більше людей позбавлені можливості брати участь у державній діяльності (хоча б у формі простого голосування), тим більша небезпека виникає для держави. Чим більше число громадян утрачає з виду єдине й об'єктивне завдання держави і починає переслідувати не *загальну* мету, а безліч *приватних* цілей — все рівно яких, особистих чи класових, — тим легше вона зруйнується і розпадеться. Таким чином, *сутність* держави, її єдина й об'єктивна мета полягає в тому, що *всі її громадяни* мають і визнають — крім своїх різних інтересів і цілей — ще *сдиний інтерес і сдину мету*, а саме: *загальний інтерес і загальну мету*, тому що держава є *духовною громадою*. Деякі сучасні автори також визнають і виділяють подібне етичне завдання в умовах демократії: загальне повинне стати мотивом індивідуальної поведінки, загальний інтерес повинен стати також і власним інтересом кожного [19].

«За своєю основною ідеєю держава є союзом духовно приналежних людей, племен і націй, об'єднаних заради гетерономного здійснення природного права. Це означає, що держава має єдину, об'єктивну і вищу мету і що тільки вільне, вольове прийняття цієї мети робить людину воістину громадянином» [20].

Загальний інтерес і загальна мета — це загальний зв'язок між людьми, що і є основою держави. Ільїн цей зв'язок пояснює тим, що дух народу, національна культура, батьківщина, державний устрій, державна влада, законодавство, суд, правопорядок, цивільний світ — це такі предмети (чи можна сказати — інтереси, мети, блага), що належать усім громадянам *спільно*. Ніхто не може претендувати на них для одного себе; ніхто не може створити їх чи розпоряджатися ними поодиноці. Мало того, *кожен з нас узагалі с сином своєї батьківщини, суб'єктом права і громадянином лише доти, поки це загальне надбання існує*.

Відповідно до цієї ідеї загальне надбання пов'язує усіх між собою: кожен має потребу у всіх інших, і усі мають потребу в кожному, що і визначає деяку велику *сумісність*, яку І. О. Ільїн описує в такий спосіб.

1. Усі налаштовані на те саме, що є для нас загальним, знаємо про це і довіряємо в цьому один одному, тобто ми пов'язані *солідарністю*.

2. Існує потреба кожного в кожному, від кожного йде нитка відносин до другого і, крім того, — нитка відносин до нашого загального надбання. Складається *співвіднесеність* одного з іншим, тобто ми пов'язані *корелятивністю*.

3. Ми усі зобов'язуємося один перед одним берегти один одного і наше загальне надбання: один за всіх, всі за одного; кожен за загальне і загальне для всіх.

При цьому не можна ставити в основу тільки лише загальні інтереси, оскільки повинен існувати нерозривний зв'язок між глобальним, загальним і індивідуальним. Тому що кожне потоптане право є пробіл чи розрив в загальній мережі правопорядку. За Ільїним, складається жива єдність, пов'язана тисячею живих ниток і така, що знаходиться в безупинному духовному і господарському обміні, де як у живому організмі *все знаходиться в зв'язку з усім і все підпитується від всього іншого*.

В остаточному підсумку держава не повинна опускатися до приватного інтересу окремої людини, але вона «покликана зводити кожен духовно-вірний і справедливий інтерес окремого громадянина в інтерес усього народу і всієї держави» [7, 249].

У визначенні І. О. Ільїна держава ґрунтується на здоровій правосвідомості кожного громадянина держави, на органічному житті всіх її громадян, а її метою виступає реалізація загальних інтересів громадян і держави, як істинного, живого і морального організму.

Література

1. Мельничук О. С. Проект державного відродження І. О. Ільїна // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О., 2002. — Вип. 16. — С. 103–106.
2. Апдрусак Т. Г. Теорія держави і права. — Львів: Фонд «Право для України», 1997. — С. 23.
3. Опіщенко П. М. Деякі аспекти проблеми співвідношення права і держави // Проблеми філософії права. — 2003. — Т. 1. — С. 62.
4. Сурилов О. В. Теорія держави і права: Навч. посіб. — О.: Астропринт, 1998. — С. 50.
5. Оборотов Ю. П. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). — О.: Юрид. д-ра, 2002. — С. 271.
6. Ильин И. А. Основы законовещения: Общее учение о праве и государстве и основные понятия русского государственного, гражданского и уголовного права. — М.: Думнов, 1915. — С. 19.
7. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1996. — Т. 1. — С. 234–249.
8. Азаркин П. М. История юридической мысли России: Курс лекций. — М.: Юрид. лит., 1999. — С. 499.
9. Ильин И. А. Нам учит жизнь. Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1993. — Т. 2, кн. 1. — С. 68–69.
10. Полторацкий П. П. Иван Александрович Ильин: Жизнь, труды, мировоззрение // Собр. соч. Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней. — М., 2001. — С. 305.
11. Ильин И. А. Основы государственного устройства: Проект Основного Закона Российской империи. — М.: Рарог, 1996. — С. 46–47, 61.
12. Ильин И. А. Основы борьбы за национальную Россию // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1999. — Т. 9–10. — С. 375.

13. Чиркин В. Е. Три ипостаси государства // Государство и право. — 1993. — № 8. — С. 107.
14. Ильин И. А. Об органическом понимании государства и демократии: Наши задачи // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1993. — Т. 2, кн. 1. — С. 380–383.
15. Мамут Л. С. Государство в целостном измерении. — М.: Норма, 1998. — С. 26–27.
16. Яблоков С. А. И. А. Ильин в общественной и научной жизни Московского университета (1905–1915) // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. — 2002. — № 4. — С. 108.
17. Афанасьев Э. Этика хозяйственной деятельности и задачи возрождения России в свете трудов И. А. Ильина // Наши задачи Ивана Ильина и... наши задачи: Материалы конф. — М., 1995. — С. 123.
18. Ильин И. А. О государстве // Собр. соч.: В 10 т. — М., 1993. — Т. 1. — С. 238–239, 242.
19. Козловски П. Прощание с марксизмом-ленинизмом: О логике перехода от развитого социализма к этическому и демократическому капитализму: Очерки персоналистической философии. — СПб.: Экоп. шк., 1997. — С. 162.
20. Ильин И. А. О сущности правосознания. — М.: Парогъ, 1993. — С. 265.

УДК 344(477)

П. П. Богуцький

ОЗНАКИ ТА КОМПОНЕНТИ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА ЯК КОМПЛЕКСНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

Розвиток державності в Україні, якому надало рішучий поштовх прийняття Конституції, супроводжується розробкою теоретичних та практичних проблем державних інституцій, до яких, безумовно, належить військова організація держави.

У прийнятому Верховною Радою України у 2003 р. Законі України «Про основи національної безпеки України» вперше визначено військову організацію держави як сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз [1].

Питання правового регулювання діяльності військової організації держави набули досить актуального характеру у зв'язку з реформами, які проводяться у Збройних Силах та в інших військових формуваннях, утворених відповідно до чинного законодавства.

У Російській Федерації відмічається дослідницький бум відносно військового права та його ролі у сучасному правовому розвитку. Показовою у цьому плані є проведена у 2004 р. науково-практична конференція на тему «Сучасний стан військового права і його вплив на національну безпеку Російської Федерації», де були визначені основні проблеми військового права і військового законодавства, а також окреслені напрямки удосконалення правового регулювання у військовій сфері та розгортання військово-правових досліджень [2].

Натомість наукові дослідження, які б стосувалися правових проблем діяльності військової організації держави та правового статусу військовослужбовців, у вітчизняній юридичній науці проводилися не досить системно та активно.